

Олена Стяжкіна

Інститут історії України НАН України
докторка історичних наук, професорка (Україна)
e-mail: fotodonetsk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

«Поручкалися з інопланетянами»: нормалізація ірраціональної картини світу в підрадянській Україні часів «перебудови»

Анотація. Метою цієї статті є дослідження процесу нормалізації ірраціонального в поведінці та способі мислення підрадянських українців наприкінці 1980-х років. Завдання статті – проаналізувати як і чому містичні «вчення» та квазінаукові ідеї розвивалися, поширювалися та знаходили підтримку серед підрадянських українців у період «перебудови». У центрі уваги нашого дослідження також проблема наслідків легітимізації ірраціонального світогляду для людини та українського суспільства в цілому. Джерельна база дослідження базується на значній кількості документів, до якої входять матеріали та довідки ЦК компартії України про настрої різних соціальних верств населення, методичні рекомендації з атеїстичної пропаганди, боротьби з «культами», «шкідливими вченнями» тощо. До неї також входять друковані матеріали, насамперед газети та журнали, як спеціального спрямування, так і розраховані на широку аудиторію читачів, а ще художні та документальні фільми, що містять інформацію про офіційну позицію держави щодо езотеричних, окультних та інших практик. Наукова новизна роботи полягає в тому, що масові ірраціональні практики розглядаються як частина суспільно-політичного процесу в підрадянській Україні. **Висновки.** Саме комуністична партія атеїстів через контрольовані нею ЗМІ узаконила світ ірраціонального. Висока довіра до державних ЗМІ сприяла широкому поширенню «нових знань» магічного спрямування. Потяг до ірраціонального був наслідком як бідності, так і соціальних страхів. Ірраціональне стало способом самовираження поза межами соціалістичних цінностей і правил. Світ ірраціонального задав орієнтири для нового самовизначення пересічних людей. Разом з утилітарним переключенням відповідальності за власне життя на ірраціональний світ такий підхід до самовизначення сприяв обґрунтуванню нової моделі поведінки, яка (як і в радянські часи) не передбачала участі в політичних і соціальних процесах.

Ключові слова: підрадянська Україна, ірраціональний світогляд, цілителі, НЛО, культ, езотеричні течії, магічне мислення.

Постановка проблеми. 31 жовтня 1989 року у газеті «Радянська Житомирщина» надруковано закон «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української СРС» (27 жовтня 1989)[Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української СРС, 1989 : 624], який був першою з 1978 року модифікацією раніше «недоторканою» Конституції.

Цей важливий текст (точніше його закінчення) щодо змін радянської політичної системи займав дві третини третьої газетної шпальти. Третину, що у безпосередньому сусідстві до Основного закону, було відведено «Гороскопу на поточний тиждень»[Гороскоп, 1989 : 3]. Ймовірно, ця символічна рівність текстів через їх розміщення не була навмисним та продуманим актом знецінення Конституції.

Однак саме ненавмисність, невідрефлексованість вибору газетного місця для текстів засвідчує суттєве зрушення у сприйнятті світу як у творців друкованого видання, так і в його читачів та читачок. Відтепер у системі радянського погляду на порядок речей закон та гороскоп почали посідати однакову позицію.

У фокусі уваги цієї роботи – нормалізація ірраціонального у поведінці та способі мислення підрадянських українців наприкінці 1980-х років.

Під нормалізацією тут розуміється процес формування прийнятних стандартів поведінки і відносин, з якими більшість людей згодна та вважає їх допустимим та правильними.

Під ірраціональною картиною світу тут аналізується така, що формується та існує поза критичною оцінкою складних явищ, заперечує або не бере до уваги об'єктивні закони науки та природи, сповідує специфічний погляд на внутрішньо-містичну сутність людського життя. Набір уявлень в ірраціональній картині світу базується на твердженні про знання прихованих аспектів реальності, супроводжуваних таємницею, яка може бути результатом явних обмежень на поширення цих знань, або складності зазначеного знання, що робить його марним для профанів.

До елементів ірраціональної картини світу віднесені окультизм, астрологія, чаклунство, екстрасенсорика, масовий гіпноз, ворожба, лікування руками/водою/сонцем, НЛО, телекінез, телепатія, життя після смерті, інопланетний вплив, «нові релігії», йога тощо.

Мета статті. У межах цієї статті буде зроблено спробу проаналізувати, як і чому вироблені та розповсюджені в елітарних та інтелектуальних середовищах «вчення» та квазінаукові уявлення набули масовості, та як народні (або псевдонародні) практики «побутової магії» знайшли відгук у вище означених елітарних колах саме в період так званої перебудови. Завданням статті також є питання про наслідки легітимізації ірраціональної картини світу для людей та українського суспільства в цілому.

Джерельна база дослідження ґрунтується на комплексі документів, до якого входять матеріали та довідки ЦК КПУ щодо настроїв різних соціальних груп, методичні рекомендації щодо атеїстичної пропаганди, боротьби з «культами», «шкідливими вченнями» тощо. Значний масив складають друковані матеріали, передовсім газети та журнали як спеціального спрямовування, так й орієнтовані на широкий загал читачів, а також художні та документальні стрічки містять інформацію щодо офіційної позиції та її змін стосовно езотеричних, окультистичних та інших практик.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на систематичне формування раціональної картини світу, що включало як наполегливі зусилля щодо вивчення об'єктивних законів природи, так й боротьбу (то більшого, то меншого масштабу) проти релігії, чаклунства, шаманства та всіляких «культів», радянські люди так ніколи й не відійшли від «дрібного язичництва», декоративної або справжньої релігійності, пошуків та прогнозування незбагнених явищ, інтересу до віщування тощо [Burmistrov, 2012 : 52–80]. Історики, які вивчали радянські практики долучення до світу ірраціонального, довели, що для різних соціальних груп позначалися різними задачами, сценаріями, рівнем осмисленості [Митрохин, 2020]. Езотеризм та окультизм були частиною життя радянської еліти [Krasztev, 2019 : 39, 47–48; Shishkin, 2019 : 81–100], інституційно, однак секретно, підтримувалися радянською державою у контексті розробки психологічної зброї [Maire, LaMothe, 2014 : 9–61], дозовано просувався через художні твори радянської фантастики [Schwartz, 2019 : 211–237], публікації у журналах «Наука і життя», «Наука і техніка», «Вокруг света», документальні стрічки, здебільшого зняті на студії «Київнаукфільм» [Соболев, 1968; Соболев, 1971; Серебренников, 1970], роботи з критики «західного містицизму», в яких детально викладалися критиковані ідеї та практики [Гуревич, 1984]. Езотерика, містика, сцієнтистські та паранаукові теорії тощо були предметом обговорень та іноді захоплень частини радянської інтелігенції [Menzel, 2012 : 151–185]. Держава через своїх цензорів та ідеологів обіймала щодо поширення інтересу до ірраціонального абмівалентну, однак не репресивну, позицію. Незважаючи на те, що декотрі вчення – як от йога – на початку 1970-х рр. були проголошені «соціально чужими містичними поглядами», в цілому, влада дотримувалася нейтралітету. Виховання та осміяння ставали найбільш розповсюдженими шляхами протистояння моді на окультизм та паранауковість. Героїня фільму «Любов та голуби» Раїса Захарівна раз у раз демонструвала ідіотизм віри в ірраціональний світ своїми розповідями про екстрасенсів, філіппінських хілерів тощо. Її сентенція про гуманоїдів («Шістнадцять гуманоїдів знайшли на місці аварії. Невеликі на зріст, в середньому метр двадцять, зеленого кольору, безстатеві! Знаєте, такі мудрі, сумні очі... «А ви їх бачили?» – «Їх ніхто не бачив» [Меньшов, 1984]) увійшла у побутову лексику радянської доби як взірцевий вирок псевдонауковим забобонам.

Однак зрештою знання про надприродне, окультистичне, езотеричне так чи інакше ставало надбанням усіх верств суспільства й підтримувало формування ірраціональної картини світу, головними ознаками якої була фрагментарність та напівзабороненість.

За результатами дослідження, проведеного у травні 1985 році серед студентів Київських вузів, було з'ясовано, що «збільшилася частка молоді, яка захоплюється астрологією, телепатією, хіромантією, спитиризмом, іншого штибу забобонами та віруваннями» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2368. Арк. 96]. Серед опитаних різними системами гадань та передбачень цікавилися 17 % (у творчих вузах – 23 %), кожний десятий (у творчих вузах – 18 %) цікавився парапсихологією.

Примітно, що у поясненні щодо наявності «пережитків» серед студентської молоді автори дослідження відзначили не тільки штаповані пропагандою «приватновласницьку психологію, індивідуалізм та громадську пасивність», а й «національну обмеженість» [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2368. Арк. 97]. Вочевидь, на думку авторів – носіїв імперського дискурсу – «національна обмеженість» була іманентно притаманна підкореним народам, серед яких українці були «національно обмежені» більше за інших.

Це ідеологічне кліше наочно розбите подальшими змінами в уявленнях про корисне, цікаве та дозволене. На думку Берніс Розентал [Rosenthal, 1993 : 19], роки перебудови позначилися відкритим інтересом до окультистичного (та ширше – до ірраціонального (Авт.)), і цей

.....
інтерес невпинно зростає. Вчена вважає, що можливим тригером для цієї відкритості став запропонований Михайлом Горбачовим для СРСР та всього світу концепт «нового мислення» [Горбачев, 1988]. Цей концепт був по-різному прочитаним різними соціальними стратами та різними людьми. Якщо для певної частини «деідеологізація» та «пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими» сприймалися як політичні гасла, то для іншої ці терміни означали непроголошений дозвіл долучитися до раніше заборонених або напівзаборонених сфер, зокрема музики, живопису, літератури. Вагомою частиною «загальнолюдських цінностей» стало сповідування ірраціональної картини світу та пошук інших, відмінних від матеріалізму, пояснювальних моделей, а з ними – і практик життя.

Варто зазначити, що вище керівництво країни та члени комуністичної партії не тільки дозволили, а й певною мірою очолили ці пошуки. І якщо у самому радянському суспільстві це не викликало жодного подиву, то газета «New York Times» 11 січня 1989 року написала про те, що «Московские новости» опублікували гороскоп Михайла Горбачова, як про щось неймовірне та надзвичайне [Rosenthal, 1993 : 19–20].

Гороскоп Горбачова, надрукований у центральній пресі, став своєрідним сигналом про доцільність використання такого стибу матеріалів у обласній партійній пресі. Тож історія з публікацією гороскопів у «Радянській Житомирщині» не була самодіяльністю місцевої редакції: вона стала наслідком тренду, завданому московськими очільниками.

Нормалізація астрології відбувалась й через публікацію розлогих інтерв'ю з астрологами, серед яких найбільш відомим у ті часи було зроблено Павла Глобу. Варто зазначити, що астрології та астрологічні прогнози у викладі цього «фахівця» були також і цілком політичними заявами.

Павло Глоба «читанням по зірках» та тлумаченням Нострадамуса не тільки передбачав майбутнє, а й формував його «правильні» (з погляду Москви) напрями. Так, в інтерв'ю газеті «Вечірній Київ» 11 жовтня 1990 року, окрім іншого, він прогнозував, що після 44 президента Сполучені Штати Америки розваляться, щонайменше на Північ та Південь, Європу у двадцять першому столітті накриє «чорна навала, бо в Африці станеться ситуація, за якої люди заново можуть перетворитися на мавп, а з тим відбудеться нашестя «чорних дияволів й страшні культи людодіства очікуються там (в Європі – авт.)... Зупинять африканців тільки народи Росії» [Гордон, 1990 : 3].

В імперський спосіб, за віщуваннями Павла Глоби, зірки склалися й для України, яка, на думку астролога, мала піти своїм шляхом, «але завжди буде пов'язана із Росією... Україна матиме свій шлях, хоча в рамках єдиної системи» [Гордон, 1990 : 3].

Процес підтримки (а подекуди і формування) ірраціональної картини світу здійснювався не тільки через пресу, а й через телебачення. Одним з феноменів, створених українським телебаченням, став вінницький психіатр Анатолій Кашпіровський [Шумилович, 2021]. У березні 1988 року Кашпіровський став зіркою найпопулярнішої в СРСР програми «Взгляд». Виступ Кашпіровського був телемостом між Києвом та Москвою. Він демонстрував свої гіпнотичні здібності та впливав не на київську, а на московську аудиторію, що знаходилася у студії програми «Взгляд». Українське телебачення у 1988 році записало п'ять сеансів Кашпіровського, основним завданням яких було лікування енурезу (за авторським методом «включення внутрішнього будильника»). Шість програм під назвою «Сеанси здоров'я лікаря-психотерапевта Анатолія Кашпіровського» у 1989 році показано на Центральному телебаченні. Упродовж публічних сеансів, організованих як гастролі у багатьох містах та містечках СРСР, він не тільки «лікував», а й зачитував листи та записки з подяками за «зцілення» під час минулих сеансів або під час перегляду телепрограми.

Примітно, що в оцінках впливу програм, присвячених лікуванню енурезу, не тільки Кашпіровський та його віддані апологети, а й реальні глядачі повідомляли про поліпшення стану здоров'я та надзвичайні результати щодо позбавлення хвороб. За даними біографа та палкого прихильника Кашпіровського Антона Морговського, у людей, які дивилися телевизор, пройшов псоріаз (47 осіб), у 49 зникли бородавки, у 71 розсмокталися пухлини (аденоми), у 14 вийшли камені з нирок, у 827 осіб телесеанси знеболіли хірургічні операції, в основному із видалення зубів. Надзвичайні результати отримано й у хворих на діабет, епілепсію, виразку, розсіяний склероз, артрити, невралгії тощо, «двадцяти хворим було надано невідкладну допомогу (декотрим – до приїзду бригади швидкої) із зняттям приступів апендициту, ниркових та печінкових колі, гіпертонічних кризів» [Морговский, 1990 : 6–7].

Слід визнати, що широкий корисний побічний ефект у телевізійному лікуванні енурезу у дітей підтверджено через телефонне опитування, проведене Держтелерадіо УРСР. Як пише Юрій Каганов, за випадковою вибіркою опитано 600 глядачів, серед них сеанс за 16 січня 1989 року подивилися 59 %, «близько чверті з них відчули позитивний вплив, вже після першого сеансу чимало «телепацієнтів» спокійно спали». Також люди повідомляли, що в них пройшли болі у спині та м'язах, а декотрі легко та безболісно перенесли стоматологічні операції.

Приблизно половина опитуваних заявила, що не відчула жодних змін у самопочутті [Каганов, 2018 : 177].

Історик Андрій Плахонін пригадує, що перегляд сеансів насправді був схожим на вияв навіженства й часто ставав частиною примусу старшого покоління щодо молодшого: «Але як моя бабуся з її двома, нехай і 20-х років, але все-таки вищими освітами, ухитрялася сама і примушувала нас висиджувати перед телевізором кожен трансляцію сеансів екстрасенсів — не збагну» [Плахонін, 2017].

Певній частині суспільства все ж вдалося зберегти здоровий глузд. Кашпіровський набував не тільки слави могутнього цілителя, а й героя анекдотів. Вони, як правило, звучали як наслідування манери листів, в яких автори повідомляли по покращанню їх стану: «На одному з сеансів Кашпіровський зачитує листи: «Дякую, дорогий Анатолію Михайловичу! Після вашого першого сеансу я почав почувати себе набагато краще, після другого – почав ходити, а після третього пройшла синява та розсмокталися шви від розтину» або «Ось ще одна цікава телеграма: "У мене на голові зникла родима пляма, виросло волосся. Не пускають в Кремль"» [Веселун, 2021].

Разом із Кашпіровським на велику радянську «сцену» вийшли й інші «маги», «екстрасенси», «віщуни»: Алан Чумак, Джуна Давіташвілі, Юрій Лонго, Ванга, Павло Глоба.

Цей потік розширювався та доповнювався місцевими «фахівцями», які, охопивши «хвилю» загального захоплення, працювали на менші – обласні, міські – аудиторії, і ставали «зірками» місцевої преси й локусом довіри до «нетрадиційних» методів лікування, та навіть організації життя і навчання. Так, Григорій Хмельницький (1952 р.н.), завідувачий відділом екскурсійно-виробничого об'єднання «Житомиртурист», у приміщенні лекторію товариства «Знання» читав думки, «дотиком своєї «магічної руки» знімав головний та зубний біль», «демонстрував мистецтво ідіомоторики» тощо [Лиза, 1989 : 3].

Самонавіювання та гіпноз пропонувалися і як метод інтенсивного навчання, завдяки якому «у прискореному темпі мало б відбуватися вивчення начальних предметів і прискорене формування моральних, ділових і духовно естетичних властивостей людини». Нормалізація такого способу формування «нових можливостей людини», а з тим й ірраціональної картини світу, у цьому випадку відбувалася не на платформі товариства «Знання», а на платформі іншої державної установи. Лабораторію суггестології та суггестивної педагогіки було створено в Одеському державному педінституті ім. К. Д. Ушинського, поширення знання та практик здійснювалося через предмет «Людинознавство», який можна освоїти через стажування викладачів республіканських методичних центрів професійної освіти [Каменецький, 1988 : 4].

Місцями, де «продавали» гіпноз та психологічні експерименти, також ставали цирки. Що цікаво, відвідувачі цирку скаржилися на те, що вони не купляли квитки заради того, щоб ставати свідком гіпнотичних фокусів, та вимагали розібратися з неподобством [Черненко, 1989 : 3]. А відвідувачі лекторію товариства «Знання» – не скаржилися, а свідомо обирали «нове мислення» та оновлення «знання».

Чим відомішими та загально прийнятними, та навіть модними ставали сеанси загально радянських зірок, тим більше змінювалося ставлення до традиційної медицини: швидкі результати, «правильні» діагнози, чудотворні методи – все це набувало неабиякої популярності. А головне: інформація про це поширювалася не чутками, а респектабельними партійними виданнями. Власне вони й легітимізували швидке схвалення та підтримку ірраціональної картини світу. Адже їхніми героями ставали не люди з далекої столиці або телевізора, а місцеві мешканці, до яких можна дістатися та звернутися з будь-якого приводу.

Разом із гіпнотизерами в повсякденне життя українців прийшли цілитель зі с. Перлявки (Житомирщина) Петро Довгалюк [Проніна, 1990 : 3]; травник Валерій Тищенко з м. Симферополя, який обіцяв лікувати рак та променеви хворобу насінням льону та хвоєю [Стороженко, 1990]; діагност-хіромант, пенсіонер Георгій Айвазов з Одеси [Дригула, 1988 : 4]; рефлексотерапевт, народний професор Данило Стояновський з Одеси [Народний професор, 1989 : 3], лікар без ліків «по методу Бутейка» В. Чайкін із Запоріжжя [Лечит без лікарств, 1989 : 3], жінка-«рентген» Юлія Воробйова з Донецька [Шлионская, 2007 : 131] та багато інших – часом безіменних для широкого загалу, але відомих у своїх містах та містечках.

Зрештою підвищення довіри до «безіменних» магів та ворожок стало побічним ефектом системної легітимації державними інституціями «нетрадиційних» способів використання потойбічного світу, біологічних енергій, магії тощо. Ворожки, «непрості», гадалки, шептулі, знахарки з етнографічного [Новикова, 1993] та приховано практичного простору життя підрадянських людей перейшли до ніші прийнятного та можливого до широкого використання. Народні цілители не розсмоктували шви від операцій, але так само як Кашпіровський з телевізора лікували заїкання, енурез, рожисті запалення, а також безпліддя, пухлини, хвороби хребта тощо [Медяник, 2013].

Уже наприкінці 1989 року наступив момент, коли Ленін та екстрасенси, матеріали Комітету державної безпеки та старовинні рецепти «Лечебніка» П. М. Куреннова ставали рівноцінно релевантними для читачів та користувачів науково-методичного щорічника товариства «Знання» УРСР «Трибуна лектора». Прорекламувавши у 1989 році новий підхід у підборі матеріалів [Реклама журналу «Трибуна лектора», 1989 : 3], «Трибуна лектора» не обманула своїх підписників. Так, у другому номері за 1990 рік статті до 120-річчя до дня народження В. І. Леніна, матеріал «Що таке НЛО: реальність чи гонитва за сенсації?», редакційна стаття «Радянська економіка – нова якість росту», рецепти Куреннова про лікування ожиріння, анемії кишкового тракту, каменів у жовчному міхурі [Трибуна лектора, 1990 : 2–6; 10–12; 31–37; 47–48], разом вміщені на сторінках журналу, не викликали когнітивного дисонансу.

Як видно з наведеного вище змісту «Трибуни лектора», не тільки нетрадиційні методи лікування, а й більш глобальні проблеми псевдонаукового та ірраціонального набували неабиякого попиту. На шпальтах партійних газет «неформали від науки» скаржилися на відставання від США у вивчення НЛО на сорок років, на недостатню увагу з боку держави щодо цієї проблеми, а відтак низькі темпи її вивчення. У той же час, ентузіасти визнавали й успіхи, як то семінари, проведені разом із відділенням загальної фізики та астрономії Академії наук СРСР [Бичков, 1990 : 3].

У НЛО (на шпальтах газет) з'являлися не лише теоретики, а й свідки. 26 січня 1990 року Одеська газета «Чорноморський комунар» повідомила своїх читачів, що 23-річний слюсар з селища Южного Сергій Місарош 28 травня 1990 р. з власного балкону бачив НЛО, однак не зміг зафіксувати це на фотокамеру [Березинський, 1990 : 4].

Окрім свідків, на шпальтах газет, телебаченні, в лекціях та побутовому спілкуванні з'явилися і так звані контактори – люди, які заявляли, що на зв'язок із ними виходили інопланетяни. Моду на контакторів створювала центральна – московська преса: Газета «Труд» розповідала про монгольську дівчинку, запрошену розумною істотою до космічного корабля, газета «Московський комсомолец» писала про мешканку Москви, до будинку якої «прилип» корабель пришельців та «лікував» мешканців будинку [Бичков, 1990 : 3].

Те, що осміювалося як марення Раїси Захарівни про «сумні очі зелених чоловічків», у пресі кінця 1980—років набуло ознак академічної респектабельності та науковості. Голова уфологічної комісії, створеної Комітетом з проблем енергоінформаційного обміну у природі в 1989 році, детально описував читачам «Рабочей газеты» вигляд інопланетян, ніби зафіксованих в США та Західному Казахстані неподалік піонерського табору «Берізка».

«Американські» прибульці виглядали майже так, як у сценарії фільму «Любов та голуби»: «Зріст 120–130 см. Величезна голова, зелена шкіра, величезні очі. По чотири перетинчастих пальці на двох руках». Істоти ж, побачені радянськими піонерами, дуже налякали останніх: «високі та тонкі людиноподібні триметрові фігури рушили в бік дітей», їх було «майже півтора десятки. Руки – нижче колін і величезні оранжеві очі. Діти кинулися бігти до табору, переслідували їх троє, а потім перед входом залишився тільки один, який «постоявши трохи, розвернувся і ніби розчинився у повітрі» [Грязнов В., 1989 : 3]. Володимир Ажажа наголошував, що «за останні десять років уфологія зафіксувала 15 мільйонів контактів з НЛО, в СРСР «літаючі об'єкти облюбували близько 300 районів, активно зависаючи над ними» [Новохатько, 1990 : 4].

Примітно, що так само, як і фахівці та носії езотеричних знань або практикуючі колдуни, діагности, знахарі тощо, ентузіасти зустрічі з НЛО та вивчення аномалій на планеті Земля прагнули не тільки визнання, а й певної інституалізації. Частина з них – як от вище названим «уфологам» – вдалося набути певної інституційної підтримки. Інші – знаходилися в активних пошуках, просуваючи різні ідеї громадської та/або державної підтримки своєї діяльності.

Разом із спробами (успішним та не дуже) інституалізації ірраціонального світу активісти, ентузіасти, «фахівці», аферисти докладали зусиль до офіційної монетизації попиту на доступ до всього нетрадиційного та ще декілька років тому забороненого або не прийнятого.

Ухвалені 19 листопада 1986 року Закони «Про індивідуальну трудову діяльність» (набрав чинності 1 липня 1987) та 26 травня 1988 року – «Про кооперацію в СРСР» (вступив у дію 1 липня 1988 р.) дозволили монетизувати жагу до ірраціонального на цілком легальних підставах.

Лікування гіпнозом, продаж інформації про майбутнє (шляхом складання гороскопів), всілякого штибу діагностика (по руці, очах тощо), навчання практикам цігун і таке інше ставали бізнес-проектами нових підприємців та кооператорів. Так, створений у Житомирі кооператив «Діагностика» услід за модними трендами, започаткованими Анатолієм Кашпіровським, пропонував «ефективне лікування заїкання, неврозів у дорослих та нетримання сечі у дітей», а ще продавав послуги з іридодіагностики – постановки діагнозу захворювання за райдужною оболонкою ока» [Реклама, 1989 : 4].

Нові підприємці влучно повторювали зовнішній антураж й сценарій «масових оздоровлень». Київський кооператив «Сучасник», який спеціалізувався на лікуванні

навіюванням заїкання, енурезу, ожиріння, неврозів, гінекологічних захворювань, влаштовував масові «оздоровчі» збори не тільки у столиці, а й у маленьких містечках. У Бердичеві було продано 1100 абонементів на регулярні сеанси. Кожний сеанс відвідувало 400 осіб. Він так само, як і сеанси Кашпіровського, починався із зачитування листів-подяки тих, кому ніби допомогли зустрічі. Потім на сцену виходив «лікар-психотерапевт М. Макаренко «робив очі в тумані» і починав сеанс масового гіпнозу. На діяльність цього кооперативу відвідувачі поскаржилися до газети. Перші скаржилися на те, що не можуть придбати абонементи, що змушені їхати в Бердичів із Житомира або Чернігова, де таких філій не було. Другі – на обман, неефективність та шахрайство. Кореспонденти газети не визначилися остаточно, що це було: з одного боку, вони визнали, що такі сеанси є помічними, з іншого – з'ясували, що Макаренко ніколи не був лікарем, а був актором, який, за власними словами, «на естраді витупав, але мав такі (гіпнотизерські – Авт.) задатки» [Яцик, Зінов'єва, 1990 : 3].

Відбувалася й персональна монетизація «нових духовних лідерів» – харизматиків, які проголошували себе провидцями, учнями вищої сили або делегували собі повноваження від тих «вчителів», які мали іноземне походження.

Їхні «духовні пошуки» конвертувалися у створення сучасних сект, діяльність яких фінансувалася самими прихожанами. Найбільш відомою в Україні в роки перебудови й перші роки незалежності стала Марія Цвигун (Мамонова, 1960), журналістка з Донецька, з 1989 року – депутатка Ленінського райкому партії. Після клінічної смерті вона, за власними словами, отримала Одкровення, яке полягало у тому, що має стати «Месією епохи Водоля і Матір'ю Світу». Після цього комсомолка та депутатка стала називати себе «Марія Деві Христос», проповідувала кінець світу й уже в 1990 році закликала всіх об'єднуватися у «Біле Братство», осередки якого створювалися в Україні [Драпак, 2021].

Розповсюдженню вчення Марії Деві Христос сприяла не тільки можливість легальної діяльності, а й загальний фон «нового мислення», яке набувало, зокрема, й есхатологічних рис.

Картина неминучого апокаліпсису жваво підтримувалася партійною пресою як центральною, так і обласною. В інтерв'ю львівській обласній газеті письменник-фантаст Олесь Бердник сповіщав читачам, що «земля з кожним витком спіралі наближається до чорної діри, на кожному витку, коли згасаюче сонце наближується до нас, на планеті стаються страшні явища». І резюмував: «Наш корабель несеться в безодню» [Егоров, 1989 : 3].

Очікування кінця світу та знаходження реальних підстав для наростання суспільних страхів мали як цілком прагматичні причини, так й ідеологічне підштовхування громадської думки до мислення в напрямку підготовки до «кінця світу».

Вибух на Чорнобильській АЕС завдавав плануку реальних очікувань трагедії, яка чи не щодня могла бути спричинена черговою аварією на станції з причин «підтоплення дамби, потрапляння у річки радіонуклідів, пожеж тощо [ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1292. Арк. 48–50], недотриманням правил безпеки при будівництві нових блоків ядерних електростанцій [ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1288. Арк. 6–8] тощо.

Варто зазначити, що органи безпеки фіксували як ці настрої, так й причини, що лежали в їхньому підґрунті. У жовтні 1989 року Колегія КДБ СРСР ухвалила рішення щодо вдосконалення готовності органів та військ КДБ СРСР до дій у надзвичайних ситуаціях [ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 110]. І поки органи державної безпеки розробляли план протистояння диверсійним групам, бойовикам, природним катаклізмам, певна частина спільнот шукала порятунку зовсім в іншій площині – у світі ірраціонального знання та практик. Олександр Еткінд назвав ці пошуки симптомом «нестабільного часу апокаліптичних очікувань» [Etkind, 1997 : 119].

Документи органів безпеки та партійного керівництва країною не дозволяють достеменно визначити певну (свідому та організовану державою) скерованість суспільства у цей бік. Однак американський журналіст Девід Ремнік у своїй роботі «Могила Леніна» зауважив, що роль керівників країни, принаймні керівника радянського телебачення Міхіала Ненашева у просуванні «заспокійливого» типу Кашпіровського, була суттєвою. За відомостями Ремніка Ненашев часто говорив своїм помічникам, що головна роль телебачення полягає в тому, щоб «вгамовувати та заспокоювати схвильовані маси», тож він свідомо підтримував ці телевізійні сеанси [Ремнік, 2017 : 169].

Наявність скерованості вище аналізованих процесів припустив і Володимир Велмінський, зауваживши, що шоу Кашпіровського та подібних до нього були організовані партією «з метою заспокоїти громадян, які панікують через поточні політичні потрясіння», та мали на меті взяти під контроль реакцію громадян, стривожених новими політичними обставинами [Velminski, 2017 : 116]. Натомість Саймон Хакстейбл слушно зауважив, що вищенаведені пошуки причин викривають те, з якою легкістю дослідники апелюють до «контролю над розумом або до промивання мозків як способу пояснення комуністичного минулого» [Huxtable, 2018].

Варто припустити, що ситуація із можливим партійним керівництвом процесами втягування суспільства у світ ірраціонального була й простішою, й водночас складнішою. Як

.....
переконливо доводить Юлія Кузьменко, у 1989 році партійці середньої та вищої ланки опинилися у кризовому стані. Як переконливо доводить Юлія Кузьменко, у 1989 році партійці середньої та вищої ланки опинилися у кризовому стані. Втрата віри у гасла перебудови, песимізм у прогнозах щодо майбутнього, дезінтеграція монолітного організму партії як на рівні союзної та республіканської верхівки, так і на рівні обласних, міських, районних партійних організацій, очевидний процес втрачання соціальної опори і загальний сумнів у комуністичній ідеї як такої [Кузьменко, 2013 : 28-29] – ці та інші тривожні процеси перетворювали всевладних функціонерів на наляканих та розгублених людей, які не могли порозумітися ані один з одним, ані з підлеглими, ані зі спільнотами. За таких обставин їхні пошуки розради, правильного шляху, збереження здоров'я у стресовому стані навряд чи сильно відрізнялися від аналогічних спроб віднайти розуміння ситуації, що їх здійснювали пересічні підрадянські люди. До того ж відомі завдяки політиці «гласності» захоплення Й. Сталіна Вольфангом Месингом, Л. Брежнєва – Джуною Давіташвілі цілком виправдовували ці пошуки. Дмитро Панчук, головний редактор газети «Радянська Житомирщина» (розповіддю про гороскоп, надрукований в ній, починається ця стаття), обійняв свою посаду в 1983 році. За його плечима була серйозна партійна кар'єра: він очолював Любарський районний комітет комсомолу (1969–1971), а потім працював заступником відділу Житомирського обкому партії (1978–1983). У 1983 став головою обласної спілки журналістів. До вміщення гороскопу поруч із змінами до Конституції, газета обкому та облвиконкому Житомирської області роками працювала зі всіма стандартами радянської пропаганди та цензурних вимог. Той самий Панчук, який ставив підпис під номером із гороскопом, ставив його і під номером, де засуджувався агресивний курс США, друкувалися матеріали пленумів ЦК КПРС, статті про соціалістичне змагання між підприємствами тощо. Примітно, що він залишився на своїй посаді більше тридцяти років, змінюючись сам і змінюючи газету [Панчук, 2019].

Як показали подальші роки, в яких відновлювалася українська незалежність, й інші представники номенклатури та управлінці не були ані твердими атеїстами, ані марксистськими матеріалістами. Тож можна констатувати, що перехід від єдиного матеріалістичного способу пізнання світу до різних суперечливих моделей відбувався радше не як усвідомлена та підготовлена стратегія, а як ненавмисний соціальний винахід керманичів країни, які разом із всіма шукали «нове мислення» для себе.

Можна також стверджувати, що в останні роки «перебудови» створився ринок, де попит на пояснення світу, який руйнувався на очах, задовольнявся пропозицією, яка йшла, зокрема, від державних структур та установ. Потреби цього попиту задовольнялися й через нові бізнесові структури, які також почали забезпечувати суміжні галузі бізнесовими замовленнями. Йдеться передовсім про переорієнтацію книжкової та журнальної продукції. Нові поліграфічні комбінати та видавництва взялися за друк комерційно вигідних книжок та брошур. Астрологія, гадання, йога, збірники рецептів, заговорів та інші тексти, які в 1970 – на початку 1980-х виходили та розповсюджувалися через «самвидав», стали друкуватися як «самкоштовидав» [ЦДАЛМУ. Ф. 590. Оп.1. Спр. 1392. Арк. 20], де власні кошти вкладали як автори «методик», так і ті, хто бачив у виданні текстів очевидний фінансовий інтерес.

Серед причин достатньо масового занурення у світ ірраціонального були економічні негаразди. Саме бідність, нестача ліків, їх дорожнеча, подекуди – недовіра до офіційної медицини, яка загрузла у корупції та недбалому ставленні до пацієнтів, – все це сприяло пошукам нового місця довіри, а з тим – й нових, мало затратних та швидких і безболісних способів лікування та профілактики захворювань.

Іншим, цілком об'єктивним фактором пошуків розради та спроб розуміння світу, який припинив бути стабільним та зрозумілим, був психологічний стрес та суттєве зростання рівня тривоги. Оскільки в радянському суспільстві душевні захворювання були або непристойними та такими, що їх потрібно соромитися й приховувати, або такими, що ставали частиною каральної медицини, ані мережі спеціалістів, ані схвалених практик їх відвідування вироблено не було. За даними Лариси Дідьковської наприкінці 1980 років «на 52 млн населення радянської України раз у рік випускалося по 50 психологів, тобто десь 1 психолог на 1 млн людей» [Дідьковська, 2019].

Зголошуючись із думкою дослідників [Романов, Ярская-Смирнова, 2007] у тому, що легітимація ірраціонального та зростання інтересу до нього стало загальною світовою тенденцією, варто зазначити, що в підрадянській Україні ці процеси мали і схожі риси, і очевидні особливості.

Відмінність від загальносвітових трендів полягала у тому, що просуванням ірраціональних моделей світу затято опікувалася саме партійна преса на всіх рівнях – від районних до республіканських газет. Комуністична партія пропонувала та запрошувала у світ, який до того проголошувала якщо не забороненим, то точно – відсталим та не вартим уваги. З урахуванням того факту, що державне телебачення, державний книгодрук та преса десятиліттями були єдиним масовим джерелом інформації, довіра до них або апеляція до них як до авторитетного

джерела додавала респектабельності та схвальності всім спробам пізнати світ та скористатися можливостями цього пізнання в новий спосіб. Якщо коротко: державні установи та інституції відкрили та легітимізували цей перехід. Анна Гелцер слушно зауважує, що ця ситуація говорила про смертельно хворе політичне тіло, яке «усвідомлюючи свою хворобу, що неухильно розмиває її контроль над реальністю», шукало виходу – «порталу в інший вимір, де воно зможе підтримувати віру й розум і відновити контроль над сьогоденням для того, щоб забезпечити собі майбутнє» [Geltzer, 2011]. Примітно, однак, що навіть «хворе тіло радянського», поринувши у світ ірраціонального, зберігало імперський курс щодо України, прогнозуючи їй «єдину із Росією долю».

По-друге, потяг до ірраціонального ставав наслідком як бідності, так і соціальних страхів. Обидві ці позиції мали під собою реальні підстави. Не здогадки про кінець світу, які досліджували пересічні мешканці Західної Європи та США, а реальний кінець світу – із атомною загрозою, голодом, бандитизмом – ставав джерелом пошуку альтернативних шляхів його запобігання. Крім того, використання містичних, езотеричних, парапсихологічних тощо практик накладалося на синдром вивченої безпорадності [Seligman, 1975] – стану, за якого особа не запроваджує жодних дій для покращання своєї поганої ситуації, хоча має такі можливості, оскільки вважає, що від неї нічого не залежить. Ірраціональне ставало ненавмисним та часом навіть неусвідомленим способом перекладання відповідальності – з партійного керівництва державою та її установами на «духів», «зірки», «енергію», «приречення долі». Це зауваження не означає, що певна кількість українців відмовилася від наукового погляду на світ. Однак можна говорити про контамінацію як ситуацію потрапляння у певне середовище домішки, який змінює властивості цього середовища. Як наслідок одна й та сама людина ставала носієм взаємовиключних картин світу, але при цьому не відчувала когнітивного дисонансу: мозаїчний матеріалізм поєднувався із езотерикою, православ'я – з йогою, комуністичні ідеї із парапсихологією, ідеї національного відродження – з вірою у переселення душ тощо.

Третя ж особливість полягала у тому, що весь світ ірраціонального отримав «єдиний голос». Якщо за радянських часів шукачі НЛО та відвідувачі ворожок були геть різними категоріями інтересантів езотерики та паранормальних явищ, то з кінця 1980-х років вони ніби стали на один рівень й «заговорили» однією мовою, де енергії ворожки не заперечували енергій інопланетян й цілком вкладалися у астрологічні прогнози та парапсихологічні експерименти. Цей «один на всіх голос», виплеснутий зі сторінок авторитетної державної преси й підсилений традиційними практиками використання магічного, став результатом символічної втечі від катастрофи руйнації звичного світу. Однак він же набув рис джерела подальшої ірраціоналізації суспільної поведінки, очікувань та способів подолання персональних та загальних криз. З другого ж боку, це єдиний, схожий та зрозумілий всім спосіб говоріння та практикування ірраціонального створював нові горизонтальні соціальні зв'язки та формував певні спільноти, які свідомо відгороджувалися від участі у політичному житті, «знайшовши» себе в езотеричних, містичних, парапсихологічних, східних практиках.

Ще одна її відмінність (на матеріалах угорського суспільства виявила Крістіна Фехерварі) полягала у тому, що захоплення астрологією було не тільки відповіддю на соціальну кризу, а й способом самопроявлення, визначення себе, розуміння себе [Fehérváry, 2007 : 573]. Варто підкреслити, що «перебудова» поставила під сумнів не тільки державну ідеологію, а місце людей у соціальній ієрархії, їхніх вчорашніх переконаннях та примусу до гомогенності. Гороскопи та різні магічні практики та знання давали можливість акцентувати відмінності та покласти на них. Певною мірою способом оприявлення себе поза межами соціалістичних цінностей та правил ставали й захоплення гіпнозом, екстрасенсорикою, «життям після смерті», «перевтіленнями у нове життя», медитаціями тощо.

Світ ірраціонального завдавав орієнтири для нового самовизначення або самовизначення взагалі. Разом із утилітарним перекладанням на ірраціональний світ відповідальності за власне життя, такий підхід у самовизначенні сприяв обґрунтуванню нової моделі поведінки, котра, як і за радянських часів, не передбачала участі у політичних та соціальних процесах.

Подяка. Висловлюю щиро вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку. Також щиро дякую Інституту наук про людину, Відень, Австрія (Institut für die Wissenschaften vom Menschen, IWM, Wien, Austria) за фінансову підтримку та можливість залишатися у професії під час російської навали.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті, однак отримала загальну фінансову підтримку для «науковців у біді» від Інституту наук про людину, Відень, Австрія.

Джерела та література:

- Burmistrov K.** (2012). The history of esotericism in Soviet Russia in the 1920s–1930s. In M. Hagemeister, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 52–80). Munich: Sagner.
- Etkind A.** (1997). *Eros of the Impossible: The History of Psychoanalysis in Russia*. Oxford: Westview Press, 394 p.
- Fehérváry K.** (2007). Hungarian Horoscopes as a Genre of Postsocialist Transformation. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 13(5), 561–576. <https://doi.org/10.1080/13504630701580134>
- Geltzer A.** (2011). The Rise and Fall of the Extrasense. *Somatosphere*, December 7. Режим доступу: <http://somatosphere.net/2011/12/the-rise-and-fall-of-the-extrasense.html>.
- Huxtable S.** (2018). A “Common Madness”: TV Psychics and Hypnosis in the Soviet Union. *Hidden Persuaders Project*. Department of History, Classics and Archaeology Birkbeck, University of London. Режим доступу: <http://www7.bbk.ac.uk/hiddenpersuaders/blog/a-common-madness-tv-psychics-and-hypnosis-in-the-soviet-union/>
- Krasztev P.** (2019). In the Twilight of Ideologies: Power and Esotericism in Soviet State Socialism. *Colloquia Humanistica. Hierarchies and Boundaries. Structuring the Social in Eastern Europe and the Mediterranea*, 8, 36–56.
- Maire L., LaMothe J.** (1975). Soviet and Czechoslovakian parapsychology research. *CIA: Historical Collection*, 71 p. Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP96-00792R000600350001-3.pdf>
- Menzel B.** (2012). Occult and esoteric movements in Russia from the 1960s to the 1980s. In M. Hagemeister, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 151–185). Munich: Sagner.
- Rosenthal B. G.** (1993). The Occult in Modern Russian and Soviet Culture. *The National Council For Soviet and East European Research*, June 16, 31 p.
- Schwartz M.** (2012). Guests from Outer Space. Occult Aspects of Soviet Science Fiction. In M. Hagemeister, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 211–237). Munich: Sagner.
- Seligman M.** (1975). *Helplessness: On Depression, Development, and Death*. San Francisco: W. H. Freeman, 278 p.
- Shishkin O.** (2012). The Occultist Aleksandr Barchenko and the Soviet Secret Police (1923–1938). In M. Hagemeister, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 81–100). Munich: Sagner.
- Velminski W.** (2017). *Homo Sovieticus: Brain Waves, Mind Control, and Telepathic Destiny*. Cambridge, MA: MIT Press, 116 p.
- Березинський А.** (1990). НЛО над Южним. *Чорноморська комуна*, 16 червня, 4.
- Бичков В.** (1990). Що нам розповість НЛО. *Радянська Житомирщина*, 4 листопада, 3.
- Веселун** (2021). *Анекдоти про Кашпіровського*. Режим доступу: <https://jak.bono.odessa.ua/articles/veselun-anekdoti-pro-kashpirovskogo.php>
- ГДА СБУ** – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Горбачев М.** (1988). *Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира*. Москва: Политиздат, 271 с.
- Гордон Д.** (1990). «Кінець світу відміняється». Інтерв'ю з Павлом Глобою. *Вечірній Київ*, 11 жовтня, 3.
- Гороскоп** (1989). *Радянська Житомирщина*, 31 жовтня, 3.
- Грязнов В.** (1989). А хто ж ми? Інтерв'ю з В. Ажажею. *Робітничка газета*, 14 листопада, 3.
- Гуревич П. С.** (1984). *Возрожден ли мистицизм? Критические очерки*. Москва: Политиздат, 304 с.
- Дідьківська Л.** (2019). Психотерапія – новий товар на ринку, що стає все популярнішим. Розмова з психологом. *Діло*, 1 жовтня. Режим доступу: <https://dilo.net.ua/zdorovya/psyhoterapiya-novuj-tovar-na-rynku-yakuj-staye-vse-populyarnishym-rozмова-z-psyhologom/>
- Драпак М.** (2021). До кінця світу з живим богом. *Локальна історія*, 9 листопада. Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/do-kintsia-svitu-z-zhivim-bogom/>
- Дригула М.** (1988). Долоня розповідає. *Чорноморська комуна*, 7 вересня, 4.
- Егоров И.** (1989). Для чего мы живем? Об этом размышляет писатель-фантаст Олесь Бердник. *Львовская правда*, 5 февраля, 3.
- Каганов Ю.** (2018). Українське телебачення доби «перебудови» в умовах культурної травми радянського суспільства. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 51, 109–119. DOI: 10.26661/swfh-2018-51-008
- Каменецький Ф.** (1988). Навчання і гіпноз. *Чорноморська комуна*, 10 серпня, 4.

- Кузьменко Ю.** (2013). Партийно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 рр.). *Український історичний журнал*, № 4, 26–39.
- Лечит без лекарств.** (1989). *Индустриальное Запорожье*, 27 октября, 3.
- Лиза В.** (1989). Пізнати самого себе. Зустріч з цікавою людиною. *Радянська Житомирщина*, 5 квітня, 3.
- Медяник М.** (2013). Луганские экстрасенсы, бабки, гадалки, или Проси прощения у Космоса. *0642.ua*, 17 травня. Режим доступу: 0642.ua <https://www.0642.ua/news/317493/luganskije-ekstrasensy-babki-gadalki-ili-prosi-prosenia-u-kosmosa>
- Меньшов В.** (1984). «Шестнадцать гуманоидов». Уривок з фільму «Любовь и голуби», Москва: Мосфильм. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=tUW6BeeSk40>
- Митрохин Н.** (2020). Советская интеллигенция в поисках чуда: религиозность и паранаука в СССР в 1953—1985 годах. *Новое литературное обозрение*, 3(161). Режим доступу: <https://politcom.org.ua/sovetskaja-intelligencija-v-poiskah-chuda-religioznost-i-paranauka-v-sssr-1953-1985-godah>
- Морговский А.** (1990). *Анатолий Кашпировский- вчера, сегодня, завтра*. Киев: «Молодь», 56 с.
- Народний професор.** (1989). *Чорноморська комуна*. 30 грудня, 3.
- Новикова М.** (1993). *Прасвіт українських замовлянь*. Українські замовляння. Київ: Дніпро, 309 с.
- Новохатько І.** (1990). НЛО в...теках. *Радянська Житомирщина*, 23 травня, 4.
- Панчук Д.** (1990). На шляху надій і розчарувань. *Житомирщина*, 24 квітня. Режим доступу: <https://zhytomyschyna.zt.ua/index.php/2016-05-04-17-27-19/2016-05-04-18-58-59/2056-na-shliakhu-nadii-i-rozcharuvan>
- Плахонін А.** (2017). Мінкульт попереджає. *Газета «День»*, 19 січня. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/minkult-poperedzhaye>
- Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР (1989).** *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, N 45,624.
- Проніна Г.** (1990). Дар зцілителя. *Радянська Житомирщина*, 21 липня, 3.
- Реклама журналу «Трибуна лектора».** (1989). *Львовская правда*, 15 сентября, 3.
- Реклама.** (1989). Кооператив «Діагностика». *Радянська Житомирщина*, 5 липня, 4.
- Ремник Д.** (2016). *Могила Ленина: последние дни советской империи: авториз. пер. с англ.* (Оборин Л., пер.). Москва: Corpus.[historia], 624 с.
- Романов П., Ярская-Смирнова Е.** (2007). Социальное как иррациональное? (Диагнозы 1990 года). *Новое литературное обозрение*, № 1. Режим доступу (Google-cash): <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4628C7IB2dwJ:https://magazines.gorky.me/dia/nlo/2007/1/soczialnoe-kak-irracionalnoe.html&client=firefox-b-d&hl=ru&gl=ua&strip=1&vwsr=0>
- Серебренников А.** (1970). *Индийские йоги – кто они?* Документальный фильм. Киев, «Киевнаучфильм». Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=y0trCB0JvuU>
- Соболев Ф.** (1968). *Семь шагов за горизонт*. Документальный фильм. Киев, «Киевнаучфильм». Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ARWhEw41chU>
- Соболев Ф.** (1971). *Я и другие*. Документальный фильм. Киев, «Киевнаучфильм». Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=_LYe58b-3NM
- Стороженко А.** (1990). Інтерв'ю з лікарем травником В. Тищенком. *Програма Українського радіо «Прошу слова», листопад*.
- Трибуна лектора** (1990). 2, 2–6, 31–37, 10–12, 47–48.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- ЦДАЛМУ** – Центральний державний архів літератури і мистецтва України.
- Черненко І.** (1989). Под чужим флагом. *Индустриальное Запорожье*, 27 января, 3.
- Шлионская И.** (2007). *Люди-феномены: от великих пророков до современных экстрасенсов* Geleos Publishing House, 359 с.
- Шумилович Б.** (2021). Як українське телебачення створило Кашпировського. *Zaxid.net*, 29 грудня. Режим доступу: https://zaxid.net/yak_ukrayinske_telebachennya_stvorilo_kashpirovskogo_n1533150
- Яцик І., Зінов'єва Л.** (1990). А де місцеві лікарі? Дві точки зору на одну проблему. *Радянська Житомирщина*, 6 січня, 3.

Olena V. Stiazhkina

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor (Ukraine)

«Shaked Hand With Aliens»: the Normalization of the Irrational Worldview in Under-Soviet Ukraine During "Perestroika"

Abstract. *The purpose of this paper is researching of the normalization of the irrational in the behavior and way of thinking of the under-Soviet Ukrainians at the end of the 1980s. The task of the*

.....
article is to analyze how and why mystical "teachings" and quasi-scientific ideas developed, disseminated and gained support among under-soviet Ukrainians in the period of "perestroika". The in the focus of this research is also the problem of the consequences of legitimizing an irrational worldview for people and Ukrainian society as whole. **The source base** of the research is based on a bulk of documents, which includes materials and references of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on the attitudes of various social groups, methodological recommendations on atheistic propaganda, the fight against "cults", "harmful teachings", etc. It also consists of printed materials, primarily newspapers and magazines, both of a special orientation and aimed at a wide audience of readers, as well as fiction and documentary films, containing information on the official state position regarding esoteric, occult and other practices. **The scientific novelty** of the work is that mass irrational practices are considered as part of the social and political process in under-Soviet Ukraine. **Conclusions.** It was the Communist Party of Atheists, through its controlled media, that legitimized the world of the irrational. High trust in the state media contributed to the wide spread of "new knowledge" of the magical direction. Also the urge to the irrational was a consequence of both poverty and social fears. The irrational became a way of expressing oneself outside the limits of socialist values and rules. The world of the irrational formed the benchmarks for a new self-definition for ordinary people. Together with the utilitarian transfer of responsibility for one's own life to the irrational world, this approach to self-determination contributed to the justification of a new model of behavior, which – as in Soviet times – did not involve participation in political and social processes.

Key words: under-Soviet Ukraine, irrational worldview, healers, UFO, cult, esoteric movements, magical thinking.

References:

- Berezynskyj, A.** (1990). NLO nad Juzhnym [UFO over Juzhne] *Chornomorsjka komuna – Black Sea comune, 16 chervnja*, 4. [in Ukrainian].
- Burmistrov, K.** (2012). The history of esotericism in Soviet Russia in the 1920s–1930s. In M. Hagemester, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 52–80). Munich: Sagner. [in English]
- Bychkov, V.** (1990). Shho nam rozpovistj NLO [What the UFO will tell us]. *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr region, 4 lystopada*, 3. [In Ukrainian].
- CDAGhOU.** Centraljnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinj. [The Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].
- CDALMU.** Centraljnyj derzhavnyj arkhiv literatury ta mystectva Ukrajinj [The Central State Archive of Literature and Art of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Chernenko, I.** (1989). Pod chuzhim flagom [Under a foreign flag]. *Industrialnoe Zaporozhe – Industrial Zaporozhye, 27 yanvarya*, 3. [in Russian].
- Didjkivsjka, L.** (2019). Psykhoterapija – novyj tovar na rynku, shho staje vse populjarnishym. Rozмова z psykholohom [Psychotherapy is a new product on the market that is becoming increasingly popular. A conversation with a psychologist]. *Dilo - Business*, 1 zhovtnja. Retrieved from: <https://dilo.net.ua/zdorovyja/psykhoterapija-novyj-tovar-na-rynku-yakyj-staje-vse-populyarnishym-rozмова-z-psykholohom/> [in Ukrainian].
- Drapak, M.** (2021). Do kincja svitu z zhyvym boghom [Until the end of the world with a living god]. *Lokaljna istorija - Local history, 9 lystopada*. Retrieved from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/dokintsia-svitu-z-zhivim-bogom/> [In Ukrainian].
- Dryghula, M.** (1988). Dolonja rozpovidaje [The palm tells]. *Chornomorsjka komuna – Black Sea Commune, 7 veresnja*, 4. [In Ukrainian].
- Etkind, A.** (1997). *Eros of the Impossible: The History of Psychoanalysis in Russia*. Oxford: Westview Press, 394 p. [in English]
- Fehérváry, K.** (2007). Hungarian Horoscopes as a Genre of Postsocialist Transformation. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 13(5), 561–576. [in English] <https://doi.org/10.1080/13504630701580134>
- Geltzer, A.** (2011). The Rise and Fall of the Extrasense. *Somatosphere, December 7*. Retrieved from: <http://somatosphere.net/2011/12/the-rise-and-fall-of-the-extrasense.html>. [in English]
- GhDA SBU.** Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajinj [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Ghordon, D.** (1990). «Kinecj svitu vidminjajetjsja». Interv'ju z Pavlom Ghloboju [“The end of the world is canceled.” Interview with Pavel Globa]. *Vechirnij Kyjiv – Evening Kyiv, 11 zhovtnja*, 3. [in Ukrainian].
- Ghoroskop** (1989). *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr region, 31 zhovtnja*, 3. [in Ukrainian].
- Ghrjaznov, V.** (1989). A khto zh my? Interv'ju z V. Azhazheju [And who are we? Interview with V. Azhageya]. *Robitnycha ghazeta – Workers' newspaper, 14 lystopada*, 3. [in Ukrainian].

- Gorbachev, M.**(1988). *Perestroyka i novoe myshlenie dlya nashey strany i dlya vsego mira*[*Perestroika and new thinking for our country and for the whole world*]. Moskva: Politizdat, 271 s. [in Russian].
- Gurevich, P. S.**(1984). *Vozrozhden li mistitsizm? Kriticheskie ocherki*[*Has mysticism been revived? Critical essays*]. Moskva: Politizdat, 304 s. [in Russian].
- Huxtable, S.** (2018). A “Common Madness”: TV Psychics and Hypnosis in the Soviet Union. *Hidden Persuaders Project*. Department of History, Classics and Archaeology Birkbeck, University of London. Retrieved from: <http://www7.bbk.ac.uk/hiddenpersuaders/blog/a-common-madness-tv-psychics-and-hypnosis-in-the-soviet-union/> [in English]
- Jacyk, I., Zinov'jeva, L.** (1990). A de miscevi likari? Dvi tochky zoru na odnu problemu[And where are the local doctors? Two points of view on the same problem]. *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr Region, 6 sichnja, 3*. [in Ukrainian].
- Kaghanov, Ju.** (2018). Ukrajinsjke telebachennja doby «perebudovy» v umovakh kuljturnoji travmy radjansjkogho suspiljstva[Ukrainian television during the period of "perestroika" in the conditions of cultural trauma of Soviet society]. *Naukovi praci istorychnogho fakul'tetu Zaporizjkogho nacionaljnogho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University, 51*, 109-119. [In Ukrainian]. DOI: 10.26661/swfh-2018-51-008
- Kamenecjkij, F.**(1988). Navchannja i ghipnoz[Training and hypnosis]. *Chornomorsjka komuna - Black Sea Commune, 10 serpnja, 4*. [in Ukrainian].
- Krasztev, P.** (2019). In the Twilight of Ideologies: Power and Esotericism in Soviet State Socialism. *Colloquia Humanistica. Hierarchies and Boundaries. Structuring the Social in Eastern Europe and the Mediterranean, 8*, 36–56. [in English]
- Kuzjmenko, Ju.** (2013). Partijno-radjansjka nomenklatura v umovakh suverenizaciji URSS (berezenj 1990-serpnenj 1991 rr.)[Party-Soviet nomenclature in the conditions of the sovereignty of the Ukrainian SSR (March 1990 – August 1991)]. *Ukrajinsjkij Istorychnyj Zhurnal - Ukrainian Historical Journal, 4*, 26–39. [in Ukrainian].
- Lechit bez lekarstv**[**Heals without medication**]. (1989). *Industrialnoe Zaporozhe.- Industrial Zaporozhye, 27 oktyabrya, 3*. [in Russian].
- Lyza, V.** (1989). Piznaty samogho sebe. Zustrich z cikavuju ljudynoju[To know oneself. Meeting with an interesting person]. *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr Region, 5 kvitnja, 3*. [in Ukrainian].
- Maire, L., LaMothe, J.**(1975). Soviet and Czechoslovakian parapsychology research. CIA: Historical Collection, 71 p. Retrieved from: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP96-00792R000600350001-3.pdf> [in English]
- Medyanik, M.** (2013). Luganskie ekstrasensy, babki, gadalki, ili Prosi proshcheniya u Kosmosa[Lugansk psychics, witches, fortune-tellers, or Ask for forgiveness from the Cosmos]. *0642.ua, 17 travnya*. Retrieved from: <https://www.0642.ua/news/317493/luganskie-ekstrasensy-babki-gadalki-ili-prosi-proseniya-u-kosmosa> [in Russian].
- Menjshov, V. (1984).** «Shistnadcjatj ghumanoidiv»["Sixteen Humanoids"]. Uryvok z filjmu «Ljubov ta gholuby» – An excerpt from the film "*Love and Doves*", Moskva: Mosfilm. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=tUW6BeeSk40> [in Russian].
- Menzel, B.** (2012). Occult and esoteric movements in Russia from the 1960s to the 1980s. In M. Hagemester, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 151–185). Munich: Sagner. [in English]
- Mitrokhin, N.** (2020). Sovetskaya intelligentsiya v poiskakh chuda: religioznost i paranauka v SSSR v 1953—1985 godakh[Soviet intelligentsia in search of a miracle: religiosity and parascience in the USSR in 1953–1985]. *Novoe literaturnoe obozrenie - New Literary Review, 3(161)*. Retrieved from: <https://politcom.org.ua/sovetskaja-intelligencija-v-poiskah-chuda-religioznost-i-paranauka-v-sssr-v-1953-1985-godah> [in Russian].
- Morgovskiy, A.** (1990). *Anatolij Kashpirovskiy- vchera, segodnya, zavtra*[*Anatoly Kashpirovsky – yesterday, today, tomorrow*]. Kiev: «Molod», 56s. [in Russian].
- Narodnyj professor** [**People's professor**]. (1989). *Chornomorsjka komuna. – Black Sea Commune, 30 ghрудnja, 3*. [in Ukrainian].
- Novokhatjko, I.** (1990). NLO v...tekakh[UFOs in... files.]. *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr region, 23 travnja, 4*. [In Ukrainian].
- Novykova, M.** (1993). *Prasvit ukrajinsjkykh zamovljanj. Ukrajinsjki zamovljannja*[*Primordial Ukrainian Spells*]. Kyjiv: Dnipro, 309 s. [in Ukrainian].
- Panchuk, D.** (1990). Na shljakhu nadij i rozcharuvanij[On the path of hopes and disappointments]. *Zhytomyrshhyna – Zhytomyr region, 24 kvitnja*. Retrieved from: <https://zhytomyschyna.zt.ua/index.php/2016-05-04-17-27-19/2016-05-04-18-58-59/2056-na-shliakhu-nadii-i-rozcharuvan> [In Ukrainian].

-
- Plakhonin, A.** (2017). Minkuljt poperedzhaje[Minkulyt warns]. *Ghazeta «Denj» – Newspaper “Day”, 19 sichnja*. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/minkult-poperedzhaje> [In Ukrainian].
- Pro zimny i dopovnennja Konstytuciji (Osnovnoho Zakonu) Ukrajinskoji RSR [About changes and additions to the Constitution (Basic Law) of the Ukrainian SSR].** (1989). *Vidomosti Verkhovnoji Rady URSR – Information of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR, N 45,624*. [in Ukrainian].
- Pronina, Gh.** (1990). Dar zcilytelja[Healer's gift]. *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr Region, 21 lypnja, 3*. [in Ukrainian].
- Reklama zhurnala «Tribuna lektora»[Advertisement for the Lecturer's Tribune magazine].** (1989). *Lvovskaya pravda – Lvovskaya Pravda, 15 sentyabrya, 3*. [in Russian].
- Reklama [Advertising].** (1989). Kooperativ «Diagnostyka». *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr region, 5 lypnja, 4*. [in Ukrainian].
- Remnik, D.** (2016). *Mogila Lenina: poslednie dni sovjetskoy imperii[The Lenin's tomb: the last days of the Soviet empire]: avtoriz. per. s angl.* (Oborin L., per.). Moskva: Corpus.[historia], 624 s. [in Russian].
- Romanov, P., Yarskaya-Smirnova, Ye.** (2007). Sotsialnoe kak irratsionalnoe? (Diagnozy 1990 goda)[Social as irrational? (Diagnosis 1990)]. *Novoe literaturnoe obozrenie - New Literary Review, № 1*. Retrieved from (Google-cash): <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4628C7IB2dwJ:https://magazines.gorky.me/dia/nlo/2007/1/soczialnoe-kak-irratsionalnoe.html&client=firefox-b-d&hl=ru&gl=ua&strip=1&vwsr=0> [in Russian].
- Rosenthal, B. G.** (1993). The Occult in Modern Russian and Soviet Culture. *The National Council For Soviet and East European Research, June 16, 31 p.* [in English]
- Schwartz, M. (2012).** Guests from Outer Space. Occult Aspects of Soviet Science Fiction. In M. Hagemester, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 211–237). Munich: Sagner. [in English].
- Seligman, M.** (1975). *Helplessness: On Depression, Development, and Death*. San Francisco: W. H. Freeman, 278 p. [in English].
- Serebrennikov, A.** (1970). *Indijskie yogi – kto oni? Dokumentalnyy film[Indian yogis – who are they? Documentary]*. Kiev, «Kievnauchfilm». Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=y0trCB0JvuU> [in Russian].
- Shishkin, O.** (2012). The Occultist Aleksandr Barchenko and the Soviet Secret Police(1923–1938). In M. Hagemester, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 81–100). Munich: Sagner. [in English].
- Shlionskaya, I.** (2007). *Lyudi-fenomeny: ot velikikh prorokov do sovremennykh ekstrasensov.[Phenomena people: from great prophets to modern psychics]*. Geleos Publishing House, 359 s. [in Russian].
- Shumylovych, B.** (2021). Jak ukrajinsjke telebachennja stvorylo Kashpirovskogho[How Ukrainian television created Kashpirovsky]. *Zaxid.net, 29 ghrudnja*. Retrieved from: https://zaxid.net/yak_ukrajinske_telebachennya_stvorilo_kashpirovskogo_n1533150 [in Ukrainian].
- Sobolev, F.** (1968). *Sem shagov za gorizont. Dokumentalnyy film[Seven steps beyond the horizon. Documentary]*. Kiev, «Kievnauchfilm». Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=ARWhEw41chU> [in Russian].
- Sobolev, F.** (1971). *Ya i drugie. Dokumentalnyy film[Me and others. Documentary]*. Kiev, «Kievnauchfilm». Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=_LYe58b-3HM [in Russian].
- Storozhenko, A.** (1990). Interv'ju z likarem travnykom V. Tyshhenkom[Interview with herbalist V. Tyshchenko]. *Prohrama Ukrajinsjkogho radio «Proshu slova» – Ukrainian Radio program "I'm asking for words", lystopad*. [in Ukrainian].
- Tribuna lektora [Lecturer's Tribune].* (1990). 2, 2–6, 31–37, 10–12, 47–48. [in Russian].
- Velminski, W.** (2017). *Homo Sovieticus: Brain Waves, Mind Control, and Telepathic Destiny*. Cambridge, MA: MIT Press, 116 p. [in English].
- Veselun** (2021). *Anekdoty pro Kashpirovskogho[Anecdotes about Kashpirovsky]*. Retrieved from: <https://jak.bono.odessa.ua/articles/veselun-anekdoti-pro-kashpirovskogo.php> [in Ukrainian].
- Yegorov, I.** (1989). Dlya chego my zhivem? Ob etom razmyshlyaet pisatel-fantast Oles Berdnik[What are we living for? Science fiction writer Oles Berdnik reflects on this.]. *Lvovskaya pravda – Lvov truth, 5 fevralya, 3*. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 03.08.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.09.2022 р.